

ΕΚ ΤΟΥ ΠΟΙΜΕΝΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Ὡς φαίνεται ἐκ τῆς σημερινῆς ποιμενικῆς ὀρολογίας, ἣτις διετήρησε πολλὰς λέξεις εἰς τὸν ποιμενικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀναφερομένας, τὰ ποιμενικὰ τῶν Βυζαντινῶν θὰ εἶχον διατηρήσει ἀμετάβλητον μέγα μέρος τῶν ἀρχαίων ποιμενικῶν ἐθίμων, δι' ὧν θὰ ἠδυνάμεθα κάλλιον περὶ ἐκείνων νὰ κρίνωμεν, δι' ὃ εἶναι λυπηρὸν ὅτι τόσον ἰσχυαὶ εἶναι αἱ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν παρεχόμεναι σχετικαὶ πληροφορίαι.

Ἄν ἐξαιρέσῃ τις τὰ σημειούμενα ἐν τῷ 18ῳ βιβλίῳ τῶν γεωπονικῶν, τὰ περὶ ἀγελαρίων λεγόμενα ἐν τῷ σχετικῷ κεφαλαίῳ τοῦ γεωργικοῦ νόμου καὶ τινὰς ἐκφράσεις, ὡς εἶναι τὸ τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη «Ἐγκώμιον κυνὸς» καὶ τὸ τοῦ Χορικίου, ἢ μᾶλλον τοῦ αὐτοῦ Βασιλάκη «Τίνας ἂν εἶποι λόγους ποιμὴν ἐκ σφοδροτέρου χειμῶνος ἕαρος ἐπιλάμπαντος»¹, πρὸς δὲ ἐκ τῶν ἐμμέσων πηγῶν τὰς ἐν χειρογράφοις καὶ τοιχογραφίαις, ἀπεικονίζουσας ποιμένας, πρέπει ν' ἀρχεσθῇ πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ Βυζαντινοῦ ποιμενικοῦ βίου εἰς τὰς ὀλίγας καὶ ἐντελῶς γενικὰς πληροφορίας τῶν σχολιαστῶν καὶ συγγραφέων, οὔτινες, ἄλλους σκοποὺς ἐν τοῖς ἔργοις των ἐπιδιώκοντες, οὔτε τὴν πρόθεσιν εἶχον νὰ περιγράψωσι λεπτομερῶς τὰ ποιμενικὰ, ἀλλ' οὔτε οἱ πολλοὶ καὶ ἐγνωρίζον αὐτὰ ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως, ὡς ἐνίστε ὁμολογοῦσιν². Οὕτω στερούμεθα πληροφοριῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν αἰγοπροβάτων ἐκ τῆς ἡλικίας αὐτῶν, τοῦ τριχώματος³, τοῦ μεγέθους τῶν κεράτων, τῶν ἐπὶ τῶν ὠτων σημείων, εἰς τὰς νόσους καὶ τὰ ποιμενικὰ ἐπιφωνήματα. Μᾶς ἐλλείπουσιν ἐπ' ἕσης πολλαὶ εἰδήσεις εἰς τὸν τρόπον τῆς τυροκομίας ἀναφερόμεναι.

Τὰ κατωτέρω λοιπὸν συντόμως σημειούμενα ἀνακοινοῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω πηγῶν, τῶν σχετικῶν εἰκόνων, καὶ μὲ πολῦτιμον βοήθημα τὸν νεώτερον ποιμενικὸν βίον⁴.

¹ M a i, Spicilegium Romanum, 5,413 - 415.

² «Δοκεῖ δὲ μᾶλλον ἠγχιᾶν τὰ ζῶα ποτοῦ ὀρεγόμενα» «ὄθεν θέρους οἱ ποιμένες ἄλλας αὐτοῖς παραβάλλουσιν, ὡς τινὲς φασὶ μέδμιμον τοῖς ἑκατὸν» Εὐσταθίου, Παρεκβ., 944,1.

³ Μόνον ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἐν τῷ περὶ θεμάτων ἔργῳ του, 34,15 ἐξ., περὶ τοῦ τριχώματος τῶν προβάτων ὁμιλῶν, τὰ χαρακτηρίζει ὡς ραντά, περκνά, φοινικότριχα καὶ πιννινότριχα.

⁴ Βλ. Στ. Ξανθοῦ διδου, Ποιμενικὰ Κρήτης, Λεξικογραφικὸν Ἐργεῖον τῆς

Τὰ κατὰ ἀγέλας βόσκοντα ζῶα ἦσαν ἢ ἵπποι ἢ βόες¹ ἢ χοῖροι² ἢ καὶ αἰγοπρόβατα, περὶ ὧν τελευταίων εὐρύτερος ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ γίνῃ λόγος.

Ὁ τοὺς βοῦς βόσκων ἐλέγετο δημωδῶς τότε *βωνίτης* ἢ *βουνίτης*³, πιθανάτα δὲ καὶ *βουκόλος*, ὡς ἀναφέρουσι τὰ ἐν καθαρευούσῃ γλώσσῃ κείμενα καὶ ὡς ἀποδεικνύει τὸ σημερινὸν Κρητικὸν καὶ Χιακὸν *βούκολος*, πρὸς δὲ καὶ *ἀγελάριος*⁴.

Ἐκ τῶν βοῶν οἱ μὲν ἄρρενες, ἐφ' ὅσον ἦσαν νεαροί, ἐχαρκτηρίζοντο ὡς *μοσχάρια* καὶ ἔπειτα ὡς *ταῦροι*, τὰ δὲ θήλεα ὡς *ἀγελάδια*⁵ ἢ *βουθήλειαι*⁶, τὸ μέρος δ' ἐνθα τὰ ζῶα ταῦτα ἐμανδρίζοντο ἐλέγετο *βουστάσιον*⁷ ἢ *βουκόλιον*⁸.

Ὁ ἀγελάριος, ὅστις ἐκράτει ξύλον, δι' οὗ ἀπέστρεφε τοὺς ἀπομακρυνόμενους βοῦς ἢ τοὺς ζητοῦντας νὰ εἰσέλθωσιν εἰς καλλιεργημένα κτήματα⁹, ἔβασκε κοινήν ἀγέλην, ζῶα δῆλα δῆ, τὰ ὅποια τοῦ ἐνεπιστεύοντο οἱ κάτοικοι τῆς κώμης, περιγράφεται δὲ ὡς πρὸς ἐσπέραν ἐπαναφέρων αὐτὰ καὶ ἀφίνων, ἵνα μόνα τῶν ἐπιστρέψωσιν εἰς τὸν οἶκον τοῦ κυρίου τῶν¹⁰.

Ἦτο δ' οὗτος ὑπεύθυνος διὰ πᾶσαν βλάβην ἐπενεχθεῖσαν εἰς τὰ ζῶα,

μέσης καὶ νέας Ἑλληνικῆς, τόμ. 5,267 ἐξ. Γιά ννη Μαυρακάκη, Ποιμενικὰ δυτικῆς Κρήτης. Γ. Μαδιᾶ, Οἱ ποιμένες ἐν Καρδαμύλοις, Λαογραφ., 6,255. Κ. Χατζηϊωάννου, Γεωργικὰ καὶ ποιμενικὰ Κύπρου, Λαογραφ., 11,99 ἐξ. Ἀναστ. Βρόντη, Ἡ μελισσοκομία καὶ τὸ μαντρατόρεμα στὴ Ρόδο, Λαογραφ., 12,208 ἐξ. Κ. Ἡλιοπούλου, Ποιμενικὰ τῆς Ἡλείας Λαογραφ., 12,256 ἐξ. Χρυσοστόμου Μυρίδου, Λαογραφικὰ Λιβερᾶς (Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου, 13,137-163). Κ. Παπαδοπούλου, Ἀσχολίαι τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς Σταυρί. Β', ζωολογικὰ (Χρονικὰ τοῦ Πόντου, 1945,373-387).

¹ Νικηφόρου Βασιλάκη, Ἐγκώμιον κυνός (E. Miller, Fragments de litterature grecque ἐν *Mélanges orientaux*, 260).

² Trinchera, Syll., 151,113. I. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 11η, ἴστορ. 429, στίχ. 431. Cusa, I diplomì, 454,32' 520,7. Οἱ χοῖροι ἐλέγοντο καὶ *μοχθηρά* (=μοχθηρὰ) ὡς ἐναχοῦ καὶ σήμερον.

³ Ἐπιθὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναροῦ λέξικὸν ἐν λλ., Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινων ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 5, 5. Τὸ βωνίτης σφάζεται σήμερον ὡς οἰκογενειακὸν ἐπίθετον ἐν τῷ παρῆν δήμῳ Οἰνούντος τῆς Λακεδαίμονος.

⁴ Νόμος γεωργικὸς 23 καὶ παρ' Ἀρμενοπούλῳ, 3,1,7. Καὶ σήμερον ὁ βουκόλος λέγεται *ἀγελάριος* ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ. Βλ. τὸ ἱστορικὸν λέξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἐν λ. *ἀγελάριος*.

⁵ Ἀγελάδια ὑπόμοσχα ἀναφέρει Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ Ἐκθέσει του, 464,2' 487,18.

⁶ Nün ἐν Bova τῆς κάτω Ἰταλίας ἢ θήλεια βοῦς λέγεται *βουθουλεία* ἢ *βουθηλεία*. G. Rohlf's, Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität ἐν λ. βοῦς.

⁷ Ἰ. τὸ λέξικὸν τοῦ Ζωναροῦ ἐν λ. βουστάθμιον.

⁸ Cusa, I diplomì, 318,11.

⁹ Νόμος γεωργικὸς, 2,7 (Ἀρμενόπ.).

¹⁰ Γρηγόριος Νύσσης, PG, 44,225.

ἄτινα ἔβοσκεν. Ἐὰν π.χ. ἐχάνετο ὁ παραληφθεὶς βοῦς, ὥφειλεν οὗτος αὐθημερὸν νὰ τὸ ἀνακοινώσῃ εἰς τὸν κύριον τοῦ ζώου, ἄλλως ἔθεωρεῖτο ἔνοχος· ἂν ἐτρόωγετο ὑπὸ θηρίου ὁ βοῦς, ἵνα μὴ διωχθῆ, ὥφειλε νὰ δείξῃ εἰς τὸν κύριόν του τὸ πτώμα αὐτοῦ. Ἐὰν ἐξηφανίζετο ὁ βοῦς ἢ ἐθραύοντο κατὰ τὸν χρόνον τῆς βοσκῆς οἱ πόδες του ἢ ἐτυφλώνετο οὗτος, ἔπρεπεν, ἵνα μὴ πληρώσῃ ἀποζημίωσιν, νὰ ὀρκισθῆ εἰς τὸν Θεὸν ὅτι δὲν ὑπάρχει δόλος· ἂν ὅμως ἐνώπιον δύο ἢ τριῶν μαρτύρων ἀπεδείκνυτο ἐπίορκος, ἐγλωσσοκοπεῖτο καὶ ἐπλήρωνε τὴν τιμὴν τοῦ ζώου εἰς τὸν κύριόν του. Ἐὰν κατὰ τὸν χρόνον τῆς βοσκῆς ὁ βοῦς εἰσήρχετο εἰς καλλιεργημένον κτήμα ἢ ἄμπελον καὶ ἔκαμνε ζημίαν, ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ πληρώσῃ τὴν γενομένην ζημίαν. Τέλος, ἐὰν διὰ τοῦ ξύλου, τὸ ὁποῖον ἐκράτει, ἐφόνευε βοῦν ἢ ἐτύφλωνεν ἢ ἐθραυε τοὺς πόδας του, ὥφειλε ν' ἀποζημιώσῃ τὸν κύριόν του. Ἀθῶος ἔθεωρεῖτο μόνον, ἐὰν διὰ λίθου ἐπληττε τὸ ζῶον¹.

Διὰ τὴν βοσκὴν τῶν χοίρων, οἴτινες, ὡς καὶ τὰ πρόβατα, ἐμετροῦντο κατὰ κεφάλια², ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Ἡ μάνδρα ἐν ἣ ἔμενον ἐκαλεῖτο καὶ οὕτω καὶ *χοιρομάνδρι(ο)ν*³, τὸ ἐπιφώνημα δὲ τῶν χοιροβοσκῶν ἦτο *χύρρα*⁴ ἢ *χύρρε*⁵ ἢ *χύρρι*⁶.

Τὰ αἰγοπρόβατα οἱ Βυζαντινοὶ δημοδῶς ἐκάλουν ἢ *πράγματα*⁷, ὡς καὶ νῦν, ἢ *σφακτά*⁸, ἐπ' ἴσης ὡς καὶ νῦν, ἢ καὶ *κτῆματα*⁹.

Ὁ ποιμὴν τῶν προβάτων ἐκαλεῖτο τότε *προβατᾶς*, λέξις ἣν συναντῶμεν καὶ ὡς οἰκογενειακὸν ἐπίθετον¹⁰, πρὸς δὲ καὶ *μηλάτης*¹¹.

¹ C. Ferrini, Edizione critica del νόμος γεωργικός, 29,30 (BZ, 7,562) καὶ παρ' Ἀρμενοπούλου, 3,1,7. Ἐκλογή κατὰ τὸ Πρόχειρον μεταβιβλημένη, 26,1 (JGR, 4,124).

² Trinchera, Syll., 151,113.

³ Cusa, I diplom, 454,32· 555,4. Λεξικ., Ζωναροῦ, ἐν λ. συβόσιον.

⁴ Ἡσυχίος, ἐν λ.

⁵ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 855,25.

⁶ Σπ. Ζαμπελίου, Ἱταλοελληνικά, 68.

⁷ Spata, Le pergamentine Grece, 224,9.

⁸ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις, 464,2. Κυρίως σφακτά εἶναι τὰ διὰ σφαγὴν προοριζόμενα ζῶα. Σήμερον ἐν Κύπρῳ, Πελοποννήσῳ καὶ ἀλλαχοῦ σφακτά λέγονται τὰ αἰγοπρόβατα.

⁹ Εὐσταθίου, Παρεκβ. 494,4· 999,17. Μιχαὴλ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα (2,194,6). Νῦν ἐν Κρήτῃ τὰ αἰγοπρόβατα λέγονται λειανὰ κτῆματα, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ χοντρά, ἦτοι βοῦς, ὄνους, ἡμίονους. Κατὰ τοὺς Βυζ. χρόνους ἐκαλοῦντο κτῆματα καὶ τὰ τετράποδα ζῶα γενικῶς. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 494,4· 997,17.

¹⁰ Tafel, Eustathii opusc., 290,63. Ὁ προβατᾶς ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 877,50· 943,60· 1648,57, ἐξελληνίζοντος τὴν λέξιν, λέγεται προβατεύς, Ὁ ποιμὴν σήμερον λέγεται προβατᾶς ἐν Καρδαμύλοις τῆς Χίου. Γ. Μαδιᾶ, Οἱ ποιμένες ἐν Καρδαμύλοις, Λαογραφ., 6,255.

¹¹ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 877,50· 1648,57. Λεξικ. Ζωναροῦ, ἐν λ. μηλάτης. Παρ' Ἡσυχίῳ ἀναγινώσκομεν καὶ μηλόται· ποιμένες. Μὲ τὸ μηλάτης σχετιστέον καὶ τὸ σημερινὸν οἰκογενειακὸν ἐπίθετον Μηλαίτης.

Σήμερον ἐν Κρήτῃ *χίμαιρα* καὶ ἐν Καρπάθῳ *χιμαίρα* λέγεται ἡ μήπω γεννήσασα αἰξ¹, *χίμαιρα* ἢ αὐτὴ ἐν Τσακωνία, ἐν Τήνῳ *χιμαιρίδι* τὸ ἐνὸς ἔτους ἐρίφιον, *χιμαίρι* δ' ὁ νεαρός τράγος ἐν Βονα τῆς Καλαβρίας². Τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον θὰ εἶχον καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ Ἕλληνες, ἀφ' οὗ ἡ νεαρὰ αἰξ καὶ παρ' ἀρχαίοις ἔκαλεῖτο *χίμαρος*.

Ὁ λειμὼν εἰς ὃν ἐξήρχοντο πρὸς *νομήν*³ ἢ *βοσκήν*⁴, ὡς ἔλεγον, τὰ αἰγοπρόβατα, ἔκαλεῖτο *λιβάδι(ο)ν*⁵ καὶ *εὐρεῖα*. Τὸ τελευταῖον συμπεραίνομεν ἐκ τῶν ἐξῆς· ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1086 ἀπολυθέντι ὑπὸ τοῦ κόμητος Καλαβρίας Ρογήρου ὑπὲρ τοῦ ἐπισκόπου Μιλήτου Καλαβρίας ἀπαλλάσσονται τὰ ζῶα τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν κληρικῶν αὐτοῦ τῆς καταβολῆς *εὐρειαιτικοῦ*⁶.

Ἦτο δ' εὐρειαιτικὸν ἢ καταβολὴ ἐνοικίου διὰ τὴν νομὴν βοσκημάτων εἰς τὰς κατὰ τόπους *εὐρείας*, αἵτινες ἐσήμαινον τόπον βοσκῆς⁷, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ παρ' Ἠουχίῳ *εὐρεῖα* μεγάλη, πλατεῖα, ἐκ τοῦ Τσακωνικοῦ *εὐρεία* καὶ τοῦ Χιακοῦ *εὐρεῖα* τοῦ σημαίνοντος μέρος ἐνθα δικαιοῦνται νὰ βόσκωσιν αἰγοπρόβατα⁸. Ἀντιστοιχεῖ δὴλα δὴ τὸ εὐρειαιτικὸν πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν *νόμηθρον*⁹ καὶ τὸ σημερινὸν κοινὸν *λιβαδιάτικο*, τὸ Εὐβοϊκὸν *τοπιάτικο* καὶ τὸ Κρητικὸν *βόσκητρο*.

Κατέβαλλον δ' οἱ ποιμένες μεγάλην προσοχὴν ὡς πρὸς τὸν τόπον, εἰς ὃν θὰ ᾠδήγουν τὰ ποίμνια ἀποσπῶντες καὶ καιόντες τὰ ἐν αὐτῷ φαρμακερὰ χόρτα¹⁰ ὡς καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον. Κατὰ τὰ γεωπονικά, κατὰ μὲν τὸ θέρος

¹ Στ. Ξανθοουδίδου, Ποιμενικά Κρήτης (Λεξ. Ἄρχ., 5,322).

² G. Rohlf, La terminologia pastorale di Bova (Revue de linguistique Romane, II, 276).

³ Χρυσόστομος, PG, 59,325. Γεωπονικά, 182,7. Cusa, I diplomì, 14,4. Τὴν νομὴν ἐγγραφικῶς καλεῖ *νομάδα*. Cusa, I diplomì, I, 357.

⁴ Χρυσόστομος, Ἐνθ' ἀν. Λεξικὸν Ζωονομίας, ἐν λ. νομή.

⁵ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 254,43· 1358,55· 1511,18. Cusa, I diplomì, 496,6. Λιβάδιον κυρίως καὶ ἀρχικῶς ἐλέγετο ἡ μικρὰ λιβάς, ὁ μικρὸς σταλαγμὸς, ἐφ' ἧς σημασίας φέρεται ἡ λ. παρὰ Στραβῶνι, 8,389 καὶ Πλουτάρχῳ, Ἠθικά, 913. Τὸ λιβάδιον, ἀντὶ τοῦ λειμῶνος κείτου παρ' Ἠουχίῳ· λιβάδιον χωρίον βοτανῶδες καὶ Θωμᾶ Μαγίστρω (σ. 572, Jacobs).

⁶ Vito Capialbi, Memorie per servire alla storia della santa chiesa Miletese, σ. 134. Πβ. καὶ τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. *εὐριάτικον*.

⁷ Εὐρεῖα σήμερον εἶναι τοπωνυμία ἐν Λεωνιδεῖῳ Κυνουρίας (Μιχ. Λεκοῦ, Περὶ Τσακωνῶν καὶ Τσακωνικῆς διαλέκτου, 9).

⁸ Πασπάτη, Τὸ Χιακὸν γλωσσάριον, 142. Γ. Μαδιδιά, Οἱ ποιμένες ἐν Καρδαμύλοις, Λαογραφ., 6,255.

⁹ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 4,350. Τὸ νόμηθρον σήμερον λέγεται *νόμητρο*. Τὸ εὐρειαιτικὸν, κατὰ τὸ μεσαιωνικὸν ἐρβατικὸν, καπηλιατικὸν, μεταξιατικὸν κτλ. Πβ. καὶ τὰ σημερινὰ *χεμαδιάτικο*, *άλωνιάτικο* ἀοριάτικο (=ἐνοικιον διὰ τὴν ἐν ὄρει νομὴν) καὶ τὰ ὅμοια.

¹⁰ Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, 96,30. Tafel, Eustathii opusc., 140,32.

ἔπρεπε τὰ πρόβατα νὰ ἐξέρχονται πρὸς νομὴν πρὶν ἀνατεῖλῃ ὁ ἥλιος, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς πρωινῆς πάχνης¹.

Τὰ αἰγοπρόβατα «βοτάναις ἀφιάσιν ἐκτρέφεσθαι καὶ θαλλοῖς» εἶπεν ὁ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίος². Ὅντως, πλὴν τοῦ χόρτου τῶν λιβαδίων, ἔτρεφον οἱ Βυζαντινοὶ ποιμένες τὰ θρέμματα μὲ *μηδικὴν* ἢ *μηδικάριον*³, τὸ σημερινὸν τριφύλλιον καὶ μὲ τρουφεροῦς κλάδους τοῦ θάμνου κυτίσσου⁴, ὅστις τὰ καθίστα πολύγαλα.

᾿Ωμιλήσαμεν περὶ τρουφερῶν βλαστῶν· κατὰ τὸν χειμῶνα ὅμως, ὅταν τὸ ψῦχος ἦτο δριμύν καὶ τὰ ζῶα δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξέλθωσι τῆς μάνδρας των ἢ τῶν σπηλαίων, τὰ ἔτρεφον μὲ ξηρὰ φύλλα θαλλῶν, τοὺς ὁποίους εἶχον συλλέξει κατὰ τὸ θέρος⁵. Τοῦτ' αὐτὸ ἐννοεῖται πρῶττουσι καὶ οἱ σημερινοὶ βοσκοί, οἵτινες τότε λέγεται ὅτι *κλαδίζουσι*⁶ ἢ *κλαρίζουσι τὰ ζά*⁷.

Τὰ αἰγοπρόβατα, μετὰ τὴν βοσκήν, ὠδηγοῦντο, ἵνα πίωσιν, εἴτε εἰς παραρρέον ποτάμιον⁸, εἴτε εἰς τὴν *ποτίστραν*⁹, πηγὴν ἢ φρέαρ, ὅπου ὑπῆρχε λεκάνη εἴτε πηλίνη¹⁰ εἴτε ξυλίνη, ἐπιμήκης, ἵνα δύνανται πολλὰ ὁμοῦ ζῶα νὰ πίνωσιν¹¹.

Τὸ πρὸς τὰ αἰγοπρόβατα ἐπιφώνημα τῶν ποιμένων κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἦτο σίττα, ὡς δεικνύει τὸ παρὰ Θεοκρίτῳ σίτθ³ ὁ Λέπαργος, σίτθ³ ἢ Κυμαίθα (Εἰδ. 4,45,46). Ὅτι τοῦτο θὰ ἐχρησιμοποεῖτο καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον μαρτυρεῖ, νομίζω, τὸ ὅτι καὶ σήμερον ὑπὸ τὸν τύπον σίττ³ τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ Πόντιοι.

¹ Γεωπονικά, 18,2,7.

² Tafel, Eustathii opusc., 140,31. Ἡ τροφὴ αὕτη δημοδῶς ἐκαλεῖτο *παράβλημα*. Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1406,27.

³ Μηδικάριον εἶναι ἢ ὑπὸ τοῦ Ἄριστοφάνους (Ἰπ., 617), Μηδικὴ πόα καλουμένη.

⁴ Γεωπονικά, 18,2,1,6· 12,1· 19,3.

⁵ Tafel, Eustathii opusc., 140,32. Χορικήίου [Βασιλάκη], Τίνας ἂν εἶποι λόγους ποιμὴν ἐκ σφοδροτέρου χειμῶνος ἕαρος ἐπιλάμψαντος (Mai, Spicilegium Romanum, 5,413).

⁶ Γ. Μαδιᾶ, Οἱ ποιμένες ἐν Καρδαμύλοις (Λαογραφ., 6,256). Οὕτω καὶ ἐν Κρήτῃ, ἐνθα καὶ *ἀροδαμίζω* (=ροδαμίζω). Στ. Ξανθοουδίδου, Ποιμενικά Κρήτης (Λεξικ. Ἀρχ., 5,303).

⁷ Ἐν τῇ περιοχῇ Καλαβρυτών.

⁸ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 943,60. Μιχαήλ τοῦ ρήτορος, Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν (Regel, Fontes rerum byzantinorum, 147).

⁹ Εὐσταθίου, Εἰς τὸν ἐξηγηθησόμενον ἱαμβικὸν κανόνα, PG, 136,605. Ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι ἢ ποτίστρα λέγεται *ποτισιή*. Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ρομέλης, 134.

¹⁰ Λεξικ. Ζωναρά, ἐν λ. ἀρδάνιον.

¹¹ Πβ. Στ. Ξανθοουδίδου, Ἐνθ' ἄν., 5,302. Ἡ σκάφη αὕτη ἔχουσα μῆκος 4-5 μέτρων ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι καλεῖται *κάναλος*.

Ἄλλοτε ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος μᾶς λέγει· «Δοκεῖ δὲ μᾶλλον ὑγιαίνειν τὰ ζῷα ποτοῦ ὀρεγόμενα· ὄθεν θέρους οἱ ποιμένες ἄλας αὐτοῖς παραβάλλουσιν ὡς τινές φασι, μέδιμνον τοῖς ἑκατόν¹.

Ἐνταῦθα τὴν χρῆσιν τοῦ ἄλατος ὁ ἱεράρχης ἀποδίδει εἰς ὑγιεινοὺς λόγους· ὄντως νῦν οἱ ποιμένες βεβαιοῦσιν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ἄλατος «σφίγγει τὰ πρᾶματα», ἦτοι παχύνει καὶ καθιστᾷ ὑγιῆ τὰ αἰγοπρόβατα, ἀυξάνει τὴν ποσότητα τοῦ ὑπ' αὐτῶν παραγομένου γάλακτος, τὰ παχύνει καὶ καθιστᾷ τὸ κρέας αὐτῶν νόστιμον².

Ἄλλὰ καὶ εἰς ἄλλους λόγους ἀποδίδει ὁ Εὐστάθιος τὴν χρῆσιν τοῦ ἄλατος, ὅταν γράφει· «ἕτεροι δὲ ἕξάλον φασι τὸν ὀρευτικόν... οἱ δὲ τὸν μετὰ χεიმῶνα ἐπὶ ἄλας ἱκνούμενον ποιμενικῶ νόμῳ, ἵνα μὴ ψώραν πάθῃ»³.

Καὶ κατὰ τῆς ψώρας λοιπὸν τῶν θρεμμάτων, περὶ ἧς καὶ ἀλλαχοῦ ὁμιλεῖ Εὐστάθιος⁴, ἐγένετο χρῆσις τοῦ ἄλατος. Παλαιότερον ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς συζητῶν «διατὶ παραβάλλουσιν ἄλας οἱ νομεῖς τοῖς θρέμμασιν», ἀποφαίνεται ὅτι τοῦτο ἐγένετο ὑγείας χάριν (PG, 122.173).

Ὁ ἱεράρχης λέγει ὅτι ἐδίδετο εἰς μέδιμνος ἄλατος εἰς ἑκατὸν πρόβατα, μὴ οὔσης ὅμως ἐξηκριβωμένης τῆς χωρητικότητος τοῦ μεδίμνου, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμέν τι ἀκριβέστερον περὶ τῆς ἀναλογίας· τοῦτο μόνον παρατηροῦμεν ὅτι σήμερον ἐν μὲν τῇ περιφερείᾳ Τρικινάων τῆς Θεσσαλίας καὶ Παγγαίου ὄρους δίδεται μία ὀκά ἄλατος εἰς ἑκατὸν πρόβατα, ἐν τῇ τοῦ Δομοκοῦ δύο καὶ ἐν τῇ τοῦ Βόλου τρεῖς.

Ἡ παροχὴ ἄλατος εἰς τὰ βοσκήματα, ὑγείας χάριν, συνηθίζεται νῦν πολλαχοῦ· ἐν Πόντῳ μάλιστα ἔχουσι καὶ ἰδιαιτέρον ρῆμα τὸ ἀλατίζω (τὰ ζά), ἵνα δηλώσωσι τὴν ἐργασίαν ταύτην, ἣτις κατὰ τόπους γίνεται ἐν καιρῷ ἔαρος⁵, ἐνιαχοῦ ὅμως καὶ τὸν χειμῶνα⁶ καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν καθ' ὅλον τὸ ἔτος⁷.

Γίνεται δὲ τὸ ἀλάτισμα ἢ ἀναμιγνυομένου τοῦ ἄλατος μετὰ τῶν παραβαλλομένων πιτύρων ἢ τοῦ ἀλεύρου τοποθετημένου ἐπὶ πλακῶν, αἵτινες καλοῦνται ἀλαταριῆς ἢ ἀλατιοῖς⁸ καὶ ἐν Πόντῳ ἀλατιτέρες ἢ καὶ ραντιζομένων τῶν πιτύρων δι' ὕδατος ἐν ᾧ ἔχει ἀναλυθῆ ἄλας. Ἐν τοῖς παραθα-

¹ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 944,1.

² Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, 133.

³ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 450,19.

⁴ Tafel, Eustathii opusc., 140,31.

⁵ Ὡς λ.χ. ἐν τῇ περιφερείᾳ Βόλου, ἐνθα παρέχεται κατὰ Μάρτιον, ἐν τῇ περιφερείᾳ Δομοκοῦ ἀπὸ τῶν μέσων Μαρτίου μέχρι τῶν μέσων Μαΐου. Ἐν τῇ περιφερείᾳ Παγγαίου τὸ ἄλας παρέχεται κατὰ τὸ θέρος.

⁶ Οὕτως ἐν τῇ περιφερείᾳ Φαρσάλων, Δράμας καὶ ἐν Ἄνδρῳ.

⁷ Ἐν τῇ περιφερείᾳ Τρικινάων.

⁸ Ἐν τῇ περιφερείᾳ Βόλου καὶ Δημητσάνης ἀλαταριῆς, ἀλατιοῖς δ' ἐν Ἠπειρῳ καὶ Δομοκῶ Θεσσαλίας.

λασίοις τέλοισ τόποις οἱ ποιμένες, ἀντὶ ν^ο ἀλατίσωσι τὰ αἰγοπρόβατα, τὰ ὀδηγοῦν εἰς τὴν θάλασσαν, ἵνα πίωσι.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος βεβαιοῖ ὅτι ἐκρησιμοποιεῖτο τὸ ἄλας πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ψώρας τῶν αἰγοπροβάτων. Κατὰ τὰ γεωπονικά, πρὸς τὸν αὐτὸν ἐπ' ἴσης σκοπόν, τὰ ἔχριον, μετὰ τὴν κουράν, δὲν λέγεται ὅμως διὰ τίνος ὕλης ἐπ' ἴσης ἐπλυνον τὸ ψωριῶν μέρος δι' οὐρου καὶ κατόπιν τὸ ἠλειφον μὲ θεῖον καὶ ἔλαιον¹.

Κατὰ τὸν Ἡσύχιον, πισσοκωνία ἢ νῦν πίσσα, ἢ χρίουσι τὰ παρίσθμια τῶν προβάτων². Πρὸς θεραπείαν τίνος νόσου ἐγένετο ἡ ἐπιχρῖσις διὰ πίσεως δὲν μᾶς λέγει ὁ λεξικογράφος· πιθανῶς τοῦ σκώληκος, ὁ ὁποῖος γίνεται εἰς τοὺς ρώθυνας τῶν αἰγοπροβάτων ἀπὸ τῶν ἐντὸς αὐτῶν ἐκκολαπτομένων σκολήκων τοῦ οἴστρου, τὸν ὁποῖον κατεπολέμουν ἀλείφοντες τοὺς ρώθυνας τοῦ παθόντος ζῴου δι' ἀνθρωπίνης κόπρου³.

Ἄλλη νόσος, ὑφ' ἧς προσεβάλλοντο τὰ θρέμματα ἦτο ἡ βδέλλα οὕτω καὶ νῦν ἐν Κρῆτῃ καλουμένη⁴, ἐπιστημονικῶς δὲ διστομιάσις. Διὰ τὰ θεραπεύσουν τὴν νόσον ταύτην τοῦ ἥπατος, οἱ Βυζαντινοὶ ἐπότιζον τὸ παθὸν ζῴον μὲ θερμὸν δριμύ ὄξος ἢ ἔλαιον⁵. Σήμερον, πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, δίδουσι καθ' ἡμέραν εἰς τὸ προσβληθὲν ζῴον ἐν δράμιον τετριμμένον μαγειρικοῦ ἄλατος ἢ διαλύουσιν εἰς τὸ ποτὸν αὐτοῦ ἀνάλογον ποσότητα ἄλατος⁶.

Τὰ αἰγοπρόβατα προσέβαλλον ἐπ' ἴσης φθειρες ἢ καὶ κρότωνα, πρὸς φθορὰν τῶν ὁποίων ἔβραζον ἐντὸς ὕδατος ρίζας σφενδάμνου καί, ἀφ' οὗ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς ράχews ἀνέξαινον τὸ ἔριον τοῦ ζῴου, ἔχνον τὸ γλιαρὸν ὑγρόν, ὥστε νὰ ποτισθῇ ὅλον τὸ σῶμα⁷.

Νῦν, διὰ τὰ ἐξολοθρεύσαι τοὺς κρότωνα ἐν Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαιμόνος καὶ Μάνῃ ἀλείφουσι τὰ πρόβατα μὲ ἀμόργην, χρῆσιν τῆς ὁποίας ἔκαμμον οἱ μεσαιωνικοὶ πρὸς θεραπείαν τῆς ψώρας ἀναμειγνύοντες αὐτὴν μὲ τρύγα λευκοῦ οἴνου καὶ θερμὸν ὕδωρ πικρῶν θέρμων⁸.

Ἄλλο νόσημα τῶν ζῴων ἦτο καὶ ἡ κραύρα, ἣτις περιγράφεται ὡς πυρετὸς μετὰ πόνου⁹. Τέλος, κατὰ τὰ γεωπονικά παραγγέλματα, διὰ τὰ μὴ νοσοῦν γενικῶς τὰ πρόβατα, τὰ ἐτάγιζον ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας μὲ κισσόν¹⁰, διὰ ν^ο ἀποφύγουν δὲ τὰς λοιμικὰς νόσους, ἐνέβαλλον κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἔαρος

¹ Γεωπονικά, 15,1,6.

² Ἡσύχιος, ἐν λλ. κωνῆσαι καὶ πισσοκωνίας.

³ Σοῦιδας, ἐν λ. μίνθος καὶ Σχολιαστ., Πλούτου Ἀριστοφ., 313.

⁴ Στ. Ξανθοῦ διδου, Ποιμενικά Κρήτης (Λεξικ. Ἀρχ., 5,304,306).

⁵ Γεωπονικά, 18,17,5.

⁶ Π. Γενναδίου, Ἑλληνικὴ γεωργία, 9,528.

⁷ Γεωπονικά, 18,16,1.

⁸ Γεωπονικά, 18,15,2.

⁹ Βλ. Σοῦιδαν καὶ Ζωναρον, ἐν λ. διάρροια.

¹⁰ Γεωπονικά, 18,7.

ἐπὶ δέκα καὶ τέσσαρας ἡμέρας εἰς τὸ ποτόν των, κατακόπτοντες, τεμάχια ἀγρίας ἐλελιφάσκου, τὸ αὐτὸ δὲ ἐπ' ἴσον χρονικὸν διάστημα ἔπραττον καὶ κατὰ τὸ φθινόπωρον ¹.

Ἀχώριστος σύντροφος τοῦ ποιμένου ἦτο ὁ ποιμενικὸς κύων ². οὗτος ἦ κατὰ τὴν βοσκὴν διὰ τῶν ὑλακῶν του συνεκέντρωνε τὰ ἀπομακρυνόμενα πρόβατα ³ ἢ προορισμὸν εἶχε νὰ προστατεύῃ τὸ ποίμνιον ἀπὸ διαφόρων θηρίων, καὶ δὴ λύκων. Ἐπειδὴ δὲ διὰ τὸν τελευταῖον μάλιστα λόγον ἦτο ἀπαραίτητος εἰς τὸν ποιμένα, διὰ τοῦτο ἐφρόντιζεν οὗτος νὰ τὸν διατηρῇ ἀβλαβῆ ἀπὸ τῶν κατ' αὐτοῦ ἐπιτιθεμένων λύκων περιβάλλον τὸν λαιμὸν αὐτοῦ διὰ πλατέος δέρματος, ἐφ' οὗ εἶχεν ἐμπήξει σιδηρᾶ κέντρα ⁴.

Ὁ θάνατος ἐννοεῖται τοῦ ποιμενικοῦ κυνὸς πολλάκις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταφαγοθῆ ὑπὸ τοῦ λύκου ὅλη ἡ ποίμνη' τούτου ἕνεκα, ὅστις διὰ φαρμάκου ἐφόνευεν αὐτόν, ἐλάμβανεν ἑκατὸν μαστιγώσεις καὶ ἐπλήρωνεν εἰς τὸ διπλοῦν τὴν τιμὴν του, ἂν ὅμως ἐξ αἰτίας τοῦ φόνου αὐτοῦ ἡ ποίμνη ἐγένετο λυκόβρωτος, ὑποχρεοῦτο ὁ φονεύσας καὶ τὴν τιμὴν αὐτῆς νὰ πληρώσῃ ⁵.

Ὁ ποιμενικὸς κύων ὤφειλεν, ὡς εἴρηται, νὰ προστατεύῃ τὸ ποίμνιον ὑπῆρχον ὅμως καὶ κύνες, οἵτινες, ἀντὶ νὰ φυλάττωσι, κατέτρωγον αὐτοὶ τὰ πρόβατα' τότε ὁ βοσκὸς ἀπέσφαττεν αὐτόν ⁶. Ἐὰν δ' ὁ ποιμὴν εἶχε πολὺ ἄγριον κύνα καὶ οὗτος ἐπιτιθέμενος κατὰ κυνὸς ἀσθενεστέρου ἄλλης ποίμνης ἐφόνευεν αὐτόν, τότε ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ κύριός του νὰ πληρώσῃ τὴν τιμὴν τοῦ φονευθέντος λαμβάνων συγχρόνως καὶ δώδεκα μαστιγώσεις ⁷.

Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, «οἱ κύνες κἂν ἐπέλθωσί τινη, ὁ δὲ ὑπτιον ρίψας ἑαυτὸν μηδὲν ἐργάσεται, τὸν θυμὸν ἅπαντα ἔσβησεν» ⁸.

Ἐπιπέσει δὲ ποιμενικὸς κύων δὲν βλάπτει τὸν πίπτοντα κατὰ γῆς καὶ διὰ τῆς συγκρατήσεως τῆς ἀναπνοῆς του προσποιούμενον τὸν νεκρόν, μετὰ τὸν Χρυσόστομον, εἶπον ὁ τε Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ⁹ καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης ¹⁰, κοινῶς δὲ πιστεύεται καὶ σήμερον.

¹ Γεωπονικά, 18,13,2.

² Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, 6,47. Νικηφόρου Βασιλάκη, Ἐγκώμιον κυνὸς (E. Miller, Fragments inédits de littérature grecque ἐν Mélanges orientaux, 260). Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina, 93.

³ Analecta Bollandiana, 26,192,29.

⁴ Γεωπονικά, 19,1,2.

⁵ Νόμος γεωργικός, 6,10,11 (Ἄρμενόπ.).

⁶ Χρυσόστομος, PG, 59,420-60,139.

⁷ Νόμος γεωργικός, 6,9 (Ἄρμενόπ.).

⁸ PG, 62,115.

⁹ Εὐστάθιου, Παρεκβ., 1749,43. Φασὶ δὲ φυσικὸν βοήθημα εἶναι ἀνθρώποις πρὸς ἐκμείλιξιν κυνῶν τὸ καθεσθῆναι καὶ τινα προέσθαι τὸ ἐν χερσίν ὄπλον ὡς μὴ ἐπιτιθέμενον.

¹⁰ Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 395,5. Σημείωσον ὅτι τὸ τέχνασμα εἶναι παλαιόν, ὡς δεικνύει ὁ Αἰσώπειος μῦθος (Helm, 271b).

Πλήν τοῦ λύκου, βλάβην εἰς τὰ ποιμνία, καὶ δὴ εἰς τὰ νεαρὰ ἄρνια καὶ τὰ ἐρίφια, ἐπέφερον αἱ ἀλώπεκες καὶ τὰ ἀρπακτικὰ ὄρνεα. Κατὰ τούτων ὁ ποιμὴν μετεχειρίζετο τὴν σφενδόνην¹ καὶ τὸ ρόπαλον² ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ του μάλιστα, καὶ προκαταβολικῶς, κατέφευγε καὶ εἰς μαγικά μέσα, ἦτοι καταδέσμοις, περὶ ὧν ἔχομεν μαρτυρίας. Οὕτως ὁ μὲν Γρηγόριος Νύσσης ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ μάγων «θηρία καταδεσμοῦντων»³, ὁ δὲ Ματθαῖος Βλαστάρης διὰ «ἐπασιδούς θηρία καταδεσμοῦντας πρὸς τὸ μὴ λυμῆνασθαι κτήνος τυχὸν ἔξω που νυκτὸς ἀυλιζόμενον»⁴, ὁ δὲ Ζωναρᾶς, σαφέστερον, διὰ γόητας «οἱ θηρία καταδεσμοῦσι» καὶ δι' ἀνθρώπους, οἵτινες «κτῆνους ἔξω που τῆς ἐπαύλεως αὐτῶν καταλειφθέντος, δι' ἐπασιδίας δεσμοῦσι τοὺς λύκους»⁵.

Πρόσθετες ὅτι ἐκ χειρογράφου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ λύκος κατεδένετο, ἂν ἐπὶ μολύβδου ἐγράφοντο αἱ λέξεις δύο, δύο καὶ τὸ ἔλασμα ἐθάπτετο ἐντὸς τῆς μάνδρας⁶, πληροφορία τὴν ὁποίαν βλέπομεν ἐπαναλαμβανομένην καὶ εἰς μετὰ τὴν ἄλωσιν Νομοκάνονας⁷.

Ὁ κατάδεσμος τῶν λύκων μετὰ σχετικῶν ἐπαυδῶν γίνεται καὶ σήμερον εἰς διάφορα μέρη. Παραπέμπων τὸν ἀναγνώστην εἰς ὅσα σχετικὰ ἔγραψα εἰς τὴν περὶ μεσαιωνικῶν καὶ νεοελληνικῶν καταδέσμων μελέτην μου⁸, προσθέτω ὅτι σήμερον καὶ τῆς ἀλώπεκος γίνεται κατάδεσμος⁹, ὅστις ἀναμφιβόλως θὰ συνηθίζετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἀρπακτικῶν πτηνῶν¹⁰. Ὅτι δ' οἱ μεσαιωνικοὶ ποιμένες θὰ ἔκαμνον χρῆσιν καὶ τῆς ὁμοπλατοσκοπίας μαρτυροῦσι τὰ σχετικὰ βιβλία ἐν ἐνὶ κεφαλαίῳ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος «περὶ πληθυσμοῦ θρεμμάτων»¹¹.

Δὲν ἦσαν ὅμως τὰ θηρία καὶ τὰ ἀρπακτικὰ ὄρνεα οἱ μόνοι ἐχθροὶ τῶν ποιμνίων· εἰς αὐτὰ προσετίθεντο καὶ οἱ κλέπται, οἵτινες, ὁσάκις δὲν ἠδύναντο ἢ δὲν ἤθελον ν' ἀπαγάγῃσι πρόβατα, ἀφήρουν τοὺς ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ των

¹ Χρυσόστομος, PG, 52,638· 55,155.

² Βασίλειος Σελευκείας, PG, 85,300. Νόμος γεωργικός, 3,7 (Ἄρμενόπ.).

³ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 4,307. Δημιαν, ἦτοι γητειὰν ἀλεπούς ἐκ Κύπρου βλ. παρὰ Γ. Χατζηϊωάννου, "Ἐνθ' ἄν.", 11, σ. 110,111, ἐκ Ρόδου δὲ παρὰ Βρόντη, "Ἐνθ' ἄν.", 222.

⁴ Μ. Βλαστάρης, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον (Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 6,358).

⁵ Ι. Ζωναρᾶς, Εἰς τὸν 36ον κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ συνόδου (Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 3,203). "Ἐπιθι καὶ Φ. Κουκουλέ, Μεσαιωνικοὶ καὶ νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι (Λαογραφ., 9,62,66,67).

⁶ F. Pradel, Griechische und Süditalienische Gebete, 34.

⁷ Φ. Κουκουλέ, "Ἐνθ' ἄν. (Λαογρ., 9,105).

⁸ Φ. Κουκουλέ, "Ἐνθ' ἄν. (Λαογρ., 9,483 ἔξ.).

⁹ Φ. Κουκουλέ, "Ἐνθ' ἄν. (Λαογρ., 8,343· 9,70,488 ἔξ.).

¹⁰ Φ. Κουκουλέ, "Ἐνθ' ἄν. (Λαογρ., 9,70).

¹¹ Γ. Μέγα, Βιβλίον ὁμοπλατοσκοπίας (Λαογραφ., 9,9).

ἀποκρεμαμένους κώδωνας ἀψηφοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου ἐπιβαλλομένην ποι-
νὴν τῆς μαστιγώσεως¹.

Οἱ ποιμένες, διὰ τὰ προστατευθῶσιν ἀπὸ κλοπῆς καὶ διὰ τὰ διακρίνωσι
τὰ ἴδια πρόβατα, ἔβαφον δι' ὠρισμένου χρώματος διάφορα αὐτῶν μέρη,
μάλιστα τὸ μέτωπον ἢ τὴν ράχιν· ὁ Θεσσαλονίκης μάλιστα Εὐστάθιος ἀνα-
φέρει πρόβατα δι' ἐρυθροῦ βεβαμμένα χρώματος², συνήθεια τὴν ὁποίαν καὶ
σήμερον ἔχουσιν οἱ ποιμένες διὰ διαφόρων χρωμάτων σημειοῦντες τὰ ἴδια
πρόβατα³. Οἱ παμπόνηροι ἐν τούτοις κλέπται, τὸν Αὐτόλυκον ἐκεῖνον μιμού-
μενοι, μετεχρώνουν τὰ κλεπτόμενα ζῶα⁴, μιμητὰς δυστυχῶς καὶ κατὰ τοὺς
σημερινοὺς εὐρίσκοντες χρόνους.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης ὁμιλεῖ διὰ τὰ «ἐπικείμενα σημεῖα τῶν ζώων»⁵,
σημεῖον καλεῖ τὴν βαφὴν τῶν προβάτων ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ ὁ Θεσσαλο-
νίκης Εὐστάθιος, δι' *ἀσημείωτον* πρόβατον ἐνκόλως κλεπτόμενον ὁμιλεῖ ὁ Μ.
Βασίλειος⁶ καὶ δι' *ἀσημαντον* δὲ καταβροχθιζόμενον ὑπὸ κλέπτου ὁ Θεολόγος
Γρηγόριος⁷, ὅστις τὸ σεσημασμένον καλεῖ *ἐσφραγισμένον*, λέγων ὅτι τοῦτο δὲν
εἶναι «κλέπταις εὐάλωτον»⁸. Τέλος ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος ὁμιλεῖ
διὰ τὴν *βούλλαν* τῶν ζώων⁹, διὰ τὴν *σφραγίδα* δ' αὐτῶν ὁ Ι. Τζέτζης¹⁰.

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω χωρίων φαίνεται καὶ ὡς ἐκ τῆς σημερινῆς συνη-
θείας δῆλον γίνεται, οἱ ποιμένες, ἵνα γνωρίζωσι τὰ ἴδια πρόβατα καὶ προ-
φυλάττωσιν αὐτὰ ἀπὸ κλοπῆς, ἔκαμον ἐπ' αὐτῶν, πλὴν τῆς βαφῆς καὶ διά-
φορα ἄλλα διακριτικὰ γνωρίσματα, *σημεῖα* τότε καλούμενα. Ταῦτα, ὡς καὶ
ἐκ τῆς σχετικῆς ὀρολογίας καὶ περιγραφῶν φαίνεται, ἦσαν ἢ διὰ πεφυρακτω-
μένης σφραγίδος ἐγκαύματα (πβ. βούλλα, πρόβατον ἐσφραγισμένον, σφραγὶς
ποιμνίου) ἢ ἀποκοπαὶ τῶν ἄκρων, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ τῶν παπύρων «χαρα-
κτῆρ» καὶ ἐκ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὅστις, ὁμιλῶν περὶ ἵππου,
λέγει ὅτι «ἵνα γνώριμος ἦ, διασχίζουσι τοὺς μυκτῆρας ἢ τὰ λεπτὰ τῶν ὠτων
ἀκρωτηριάζουσιν, ὅπερ συνήθες τοῖς πολλοῖς ποιεῖν τῶν ἐθνῶν»¹¹.

¹ C. Ferrini, Edizione critica del νόμου γεωργικός, 29,30 (BZ, 7,562).

² Tafel, Eustathii opusc., 172,73.

³ Νῦν οἱ ποιμένες ἐν Κρήτῃ βάφουσι τὸ μέτωπον καὶ τὴν ράχιν τῶν προβάτων
δι' ἐρυθροῦ ἢ κυανοῦ χρώματος, δι' ἐρυθροῦ ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἀράμας καὶ διὰ μέλα-
νος ἐν τοῖς χωρίοις τοῦ Παγγαίου ὄρους.

⁴ Εὐστάθιου, Παρεκβ., 1871,8.

⁵ PG, 44,225.

⁶ PG, 32,1224.

⁷ PG, 37,1276.

⁸ PG, 36,377,

⁹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις, 459,16.

¹⁰ Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονα, 134,3.

¹¹ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν φωνὴν τὴν λέγουσαν σήμερον τὰ ἅγια κούν-
τουρα (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ., 5,533).

Σήμερον οἱ ποιμένες μεταχειρίζονται τοὺς αὐτοὺς τρόπους σημειώσεως, μάλιστα τὰ ὄτα σημαδεύοντες, καὶ τὰ αὐτὰ διακριτικὰ γνωρίσματα καλοῦντες αὐτὰ *σημάδια*¹ ἢ *σάμες* ἢ *σαμαζές*² ἢ *βοῦλλες*³ ἢ *σφραγίσματα*⁴ ἢ *χαράγες*⁵, τὸ δὲ μὴ φέρον τοιαῦτα γνωρίσματα πρόβατον *ἀσήμαδο*⁶ ἢ *ἀσημάδευτο*⁷ ἢ ἐν Κρήτῃ καὶ Βονα τῆς κάτω Ἰταλίας *ἄσαμο*⁸.

Ὁ ποιμὴν, ὅστις, δσάκις ἐποίμαινε σημαντικὸν ἀριθμὸν προβάτων, προσελάμβανε μισθωτὸν βοηθόν, *πισικόν*⁹, περιγράφεται ὡς ἀσκέαστος, ἀκτένιστος¹⁰ καὶ κρατῶν βακτηρίαν¹¹ κεκαμμένην κατὰ τὸ ἄκρον, ἦν ἐνίστε ἐξαπέλυε κατὰ τῶν ἀπὸ τῆς ποιμνης ἀποσκιστῶντων προβάτων¹² καὶ ἦν κηλαύροπα μὲν μὲ τὴν ἀρχαίαν λέξιν καλοῦσιν οἱ συγγραφεῖς, ἦτις ὅμως, πιθανῶς, θὰ ἔκαλετο *ὠκυπόδιν*, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν Κύπρῳ *τζυπόιν* (=ὠκυπόδιν) λέγεται¹³. (Εἰκ. 1 καὶ 2).

Ἴνα δέ, καθ' ὃν χρόνον ἔβροσκεν εἰς τὰ λιβάδια τὸ ποίμνιον, διασκεδάζη τὴν ἀνίαν του, ἔπαιξε ἢ τὴν σύριγγα, μάλιστα κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας¹⁴,

¹ Ἐν Ἡλιδι (Κ. Ἡλιοπούλου, Ποιμενικά Ἡλείας, Λαογραφ., 12,272) Στερεῶ Ἑλλάδι καὶ Ἄνδρω.

² Ἐν Κρήτῃ.

³ Ἐν Ρόδῳ (Ἄν. Βρόντη, Ἡ μελισσοκομία καὶ τὸ μαντρατόρεμα στὴ Ρόδο, Λαογρ., 12,223) καὶ Κρήτῃ. Σημειωτέον ὅτι ἐν Κρήτῃ ἢ βοῦλλα, ὡς καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἐγένετο διὰ πεφυρακτωμένου σιδήρου (Στ. Ξανθουδίδου, Ποιμενικά Κρήτης, Λεξικ. Ἀρχ., 5,297-8).

⁴ Ἐν Χίῳ (Γ. Μαδιᾶ, Οἱ ποιμένες ἐν Καρδαμύλοις, Λαογραφ., 6,255).

⁵ Ἐν Μυκόνῳ, Κύθῳ, Σίφῳ καὶ Λέσβῳ. Πβ. καὶ Β. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen, 154-155).

⁶ Ἐν Ἠπειρῳ (Ζωγράφειος Ἀγών, 1,176).

⁷ Ἰ. Βαλαβάνη, Ζῶντα μνημεῖα τῆς ἀνὰ τὸν Πόντον ἰδιωτικῆς (Ἀρχαία Κοραῆ, 1,170).

⁸ Στ. Ξανθουδίδου, Ἐνθ' ἀν., 5,295. G. Rohlf, La terminologia pastorale, 276. Ὄνόματα καὶ σχήματα διαφόρων σαμαζῶν ἐν Κρήτῃ βλ. παρὰ Ξανθουδίδου, Ἐνθ' ἀν., 5,294-297, ἐν Ρόδῳ δὲ παρ' Ἀναστ. Βρόντη, Ἐνθ' ἀν., Λαογραφ., 12,223. Τέλος παρατηρῶ ὅτι ἐν Καλοχίῳ Μακεδονίας τὸ σημάδι τῶν ἀρνίων καὶ αἰγῶν γίνεται μόνον κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην. Δ. Λουκοπούλου, Σύμμεκτα λαογραφικὰ Μακεδονίας (Λαογραφ., 6,139).

⁹ Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασποπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου, Νέος Ἑλλήν. 1,442. Ὁ πιστικὸς νῦν οὕτω καλεῖται ἐν Στερεῶ Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ, ἐν Κύπρῳ δὲ *μισταρκός*.

¹⁰ Λύβιστρος καὶ Ροδάμη, στίχ. 889 (Wagner, Trois poèmes, 267).

¹¹ Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35,417.

¹² Ἰ. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονα, στίχ. 96.

¹³ Κ. Χατζηϊωάννου, Γεωργικά καὶ ποιμενικά Κύπρου, Λαογραφ., 11,106. Ἐπιθι καὶ Γ. Παπαχαράλαμπος, ἐν Κυπριακῶν Σπουδῶν, τόμ. 4,16.

¹⁴ Χρυσόστομος, PG, 55,155-59,489. Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35,417-36,620. Βασίλειος Σελευκειᾶς, PG, 85,300. Ἰωάννης Κλίμακος, PG, 88,1184.

ἢ τὸν μόναυλον, τὸ πανδοῦριν ἢ π(λ)αγιαῦλιν ἢ τσαφάραν ἢ τσαφάριν ἢ καλάμιν, ὅπως ἔλεγον¹, ἢ τὸ κισσύβιον², τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν τὸ ἀκριβές σχῆμα· μόνον ἐν χειρογράφῳ μεσαιωνικῷ γλωσσαρίῳ χαρακτηρίζεται ὡς

Εἰκ. 1.—Ἐκ τοιχογραφίας τῆς μονῆς Δαφνίου. G. Millet, Le monastère de Daphni pl. XII.

Εἰκ. 2.—Ἐκ τοιχογραφίας τῆς Περιβλέπτου Μυστρᾶ. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra pl. 126,1.

Ποιμενικά φορέματα.

ποτήριον μετὰ συραυλίου³ ἢ καὶ ἔψαλλε διάφορα ἄσματα, ἐν οἷς καὶ ἐρωτικά ἀκόμη ἀναφέρονται⁴.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἦτο καλοκαιρία, τὰ πρόβατα ἔβροσκον εἰς τὸ ὑπαιθρον, ὅταν ἐπήρχετο βροχὴ ἢ κατὰ τὸ θέρος πολὺς ἦτο ὁ καύσων, τότε ὁ ποιμὴν τὰ

¹ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεὸν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, PG, 93,1721. Χορικίου [Βασιλάκη], Τίνας ἂν εἴποι λόγους ποιμὴν ἐκ σφοδροτέρου χειμῶνος ἔαρος ἐπιλάμπαντος (Mai, Spicilegium Romanum, 5,413). Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη, στίχ. 1350 (Wagner, Trois poèmes, στίχ. 891). Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας (Ἔπετ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδ., 3,21), ἔνθα καὶ εἰκὼν τῆς σημερινῆς μαντούρας καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὁ χορὸς παρὰ Βυζαντινοῖς (Ἔπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 14,257). Καὶ νῦν ἐν Στερεῇ Ἑλλάδι ὁ ποιμενικὸς αὐλὸς λέγεται καλάμι (Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, 181).

² Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35,420.

³ Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange, ἐν λ. κύπελλον. Σουαύλι λέγεται σήμερον ὁ μόναυλος.

⁴ Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 35,420. Καλλινίκου, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ὑπατίου, 10,27. Νικίητα Χωνιάτου, Χρονικα. Διήγ., 86,23.

ᾧδῆγει κάτωθεν παραπηγμάτων, τὰ ὅποια ἐκαλοῦντο *σκεπασταί*¹ ἢ *σταλοὶ* ἢ *στάλοι*², νῦν δὲ λέγονται *σταλοί*, *σταλίστρες*³, ἢ *σκεπαστά*⁴ ἢ *καταστέρες*⁵ ἢ *προστεγάδια*⁶.

Ἀπετελεῖτο δ' ἡ σκεπαστή ἢ ἀπὸ τέσσαρας στύλους ὑποβαστάζοντας στέγην κεκαλυμμένην ὑπὸ χόρτων ἢ φυλλάδων ἢ ἀπὸ τοῖχων ἔχοντα πρὸ αὐτοῦ δύο ξυλίλους στύλους δεχομένους ἐπικλινῆ στέγην ὁμοίως διὰ χόρτων ἢ κλάδων κεκαλυμμένην.

Τὰ αἰγοπρόβατα τὰ ὅποια ἔβροσκον ὑπὸ ἡγεμόνα κριὸν ἢ τράγον καλούμενον *ὄδαγόν*⁷, κατὰ τὴν νύκτα ἔμενον ἐντὸς περιβόλου, τὸν ὁποῖον ἔλεγον *μάνδραν*⁸ ἢ *μανδρῖν*⁹ ἢ *κούρτην*¹⁰ (Λατιν. *cohors*), ἀσφαλῶς δὲ καὶ *σηκόν*, ἀφ' οὗ διὰ τῆς ἀρχαίας ταύτης λέξεως ἐν Κύμῃ καὶ Σκύρῳ δηλοῦται ἡ μάνδρα τῶν αἰγοπροβάτων, *σακάζω* δ' ἐν Κρήτῃ σημαίνει θέτω τὰ βοσκήματα ἐντὸς τοῦ σηκοῦ, ὅπερ καὶ *μανδροίζω* λέγεται καὶ παρὰ τοῖς μεσαιωνικοῖς *μανδρεῦω*¹¹.

Θὰ ἦτο δὲ τὸ σχῆμα τῆς μάνδρας κυκλοτερές, ἀφ' οὗ τὸ κατασκευάζειν μάνδραν οἱ συγγραφεῖς ἐξέφραζον διὰ τοῦ «γυροῦν μάνδραν»¹². Θὰ ἀπετε-

¹ Γεωπονικά, 18,2,3. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1165,53· 1957,59. Τὴν σκεπαστὴν ἀλλαγὴν ὁ ἱεράρχης (Παρεκβ., 78,3) καλεῖ «τὸ τῶν προβάτων σκεπαστικὸν καὶ φυλακτικὸν οἰκίδιον». Σήμερον πολλαχοῦ σκεπαστὴν ὀνομαζοῦσι τὴν στέγην (Α. Κοραῆ, Ἄτακτα, 5,338). Τὸ *σκεπαστή* σφῆζεται σήμερον ἐν Κρήτῃ ὡς τοπωνύμιον.

² Ἡ σύχιοις, ἐν λ. στάλη. Νῦν ἐν Νισύρῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ *σταλός* καὶ *στάλος* ἐν Ἡλείῳ, Θεσσαλίᾳ καὶ Πελοποννήσῳ λέγεται ἡ μάνδρα τῶν προβάτων, *στάλος* δ' ἐν Ἡλίδι καὶ *σταλός* ἐν Ρόδῳ καὶ Στερεᾷ Ἑλλάδι τὸ μέρος ἐνθα παραμένουν κατὰ τὸ θέρος τὰ αἰγοπρόβατα πρὸς προστασίαν ἀπὸ τοῦ καύσωνος.

³ *Σταλοὶ* ἐν Κύπρῳ καὶ *σταλίστρες* ἐν Κρήτῃ.

⁴ Ἐν Τήνῳ. Ἡ λ. καὶ ὡς τοπωνυμία ἐν Κρήνῃ. Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1165,53, ἔγραψε «κλισίαι κατηρεφεῖς, αἱ ἰδιωτικῶς λεγόμεναι *σκεπασταί*».

⁵ Ἐν Τήνῳ.

⁶ Ἐν Πάρῳ.

⁷ Γεωπονικά, 18,17,8. Οὗτος νῦν ἐν Ρόδῳ λέγεται *μυρολάιης*, ἐν Κρήτῃ (*ἀμυροστάρις* καὶ ἐν Ἡλίδι καὶ Οἰνοῦντι τῆς Λακεδαιμόνος *κσσίμι* (Τουρκ. *kessim*). Ὁδηγὸς ἢ *δηγός* ἐν Κρήτῃ λέγεται στοιχεῖον ὑπὸ μορφῆν τράγου ἢ κριοῦ.

⁸ Τοῦ ὁσίου Δωροθέου, Ἐπιστολαί, PG, 88,1836. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 862,17· 1818,4. Tafel, Eustathii opusc., 140,34. ME, 724,46. Λεξικ. Ζωναραῶ, ἐν λ. ἔπαυλις καὶ σταθμός. I. Τζέτζου, Σχόλια εἰς Λυκόφροντα, στίχ. 96.

⁹ Grinchera, Syll., 366,267. Spata, Diplomi Greci, 50,8. Cusa, I diplomii, 304,6.

¹⁰ Cusa, I diplomii, 358,1. Νῦν ἐν Κρήτῃ *κούρτα*. Στ. Ξανθοῦ διδου, Ἐνθ' ἄν., 5,279.

¹¹ Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικ. Διήγ., 548,14.

¹² Tafel, Eustathii opusc., 140,31. Ὅρα ὅτι ἡ μάνδρα νῦν ἐν Ρόδῳ λέγεται *πουριστός*, ἦτοι ἀπογουριστός. Ἀναστ. Βρόντη, Ἐνθ' ἄν., 12,209.

λείτο δὲ τὸ περίφραγμα αὐτῆς, ὡς καὶ σήμερον, ἐκ πασσάλων ξυλίνων καὶ διαφόρων πεπλεγμένων κλάδων, ἀφ' οὗ ἀναφέρονται ὡς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν «τῶν ἐπαύλεων τὰ δρύφακτα πυρὸς ἔργα γινόμενα»¹.

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίος εἶπε «θρέμμασι μὲν γὰρ καὶ μίνδραν γυροῦμεν καὶ σταθμοὺς ἑταιροίους περιγράφομεν»². Διὰ τῆς τελευταίας φράσεως πιθανῶς θὰ ἐννοῖ τὰ διάφορα διαμερίσματα εἰς ἃ οἱ ποιμένες θὰ ἀπέκλειον τὰ ἔγγαλα ἢ τὰ στεῖρα αἰγοπρόβατα ἢ τὰ ἀπογαλακτιζόμενα ἀρνία ἢ ἔριφια.

Κατὰ τὰ γεωπονικά «μῆτε κρούους ἔτι ὄντος, μῆτε θέρους ὄρα, ἀλλὰ μεσοῦντος ἔαρος κείρειν χορὴ τὰ πρόβατα»³, κατὰ δὲ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐσταθίον ἡ κουρὰ ἐγένετο ὅτε «οὔτε ψῦχος δάκνει δριμύτερον εἰς ρίγωσιν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔριον αὐτόματον καταρρέει»⁴. Καὶ δὲν ὀρίζεται μὲν ἀκριβῶς κατὰ ποῖον μῆνα ἐγένετο ἡ κουρὰ, πάντως ὅμως, ὅπως καὶ σήμερον, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ τέλους Μαρτίου μέχρι τῶν μέσων Μαΐου διάστημα⁵.

Ἐγένετο δ' ὑπὸ τοῦ *κουρίσκου*⁶ ἡ κουρὰ τῶν μαλλίων, ἅτινα ἦσαν ἢ ἠπλωμένα ἢ οὐλα' καὶ ἅτινα, μετὰ τὴν περιτύλιξιν, ἀπετέλουν τοὺς *πόκους*⁷, νῦν *ποκάρια*, διὰ τῆς μεγάλης ποιμενικῆς κουρικῆς ψαλίδος, νῦν *προβατοψαλίδας*⁸, ἐν ᾧ τῶν αἰγῶν ἐκείνων, ὧν τὸ ἔριον ἦτο εὐγενές, δι' εἰδικοῦ ὄργανου, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς δὲν μᾶς περιγράφεται¹⁰.

Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι, σκόπιμον κρίνομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ὑπῆρχον αἶγες τῶν ὁποίων τὸ ἔριον ἦτο μαλακὸν καὶ στιλπνὸν ὁμοιάζον πρὸς μέταξαν, ἐξ οὗ κατεσκευάζοντο τὰ *αἰγιομετάξα*¹¹ λεγόμενα ὑφάσματα.

¹ Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Νέος Ἑλλην., 3,197,32).

² Tafel, "Ενθ' ἀν.

³ Γεωπονικά, 18,8,1.

⁴ Tafel, Eustathii opusc., 140,33.

⁵ Ἡ κουρὰ ἐν Κρήτῃ γίνεται κατὰ μῆνα Μαΐου, πανηγυρικῶς μάλιστα. Σ τ. Ξανθοῦ διδου, Ποιμενικά Κρήτης, Λεξικ. Ἀρχ., 5,299,319, ἐν Ἡλιδι καὶ Αἰτωλίᾳ κατ' Ἀπρίλιον (Κ. Ἡλιοπούλου, Ποιμενικά Ἡλείας, Λαογραφ., 12,273) καὶ ἐν Ρόδῳ κατὰ Μαΐον. Ἀναστ. Βρόντη, Ἡ μελισσοκομία καὶ τὸ μαντρατόρεμα στὴ Ρόδο (Λαογραφ., 12,220). Πβ. καὶ τὴν κοινὴν παροιμίαν «μαθημένο εἶν' τάρνι νὰ κουρεῦται τὸ Μάη».

⁶ Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὁ κουρεὺς γενικῶς ἐκαλεῖτο καὶ *κουρίσκος*. Νῦν ἐν Κρήτῃ *κουρίσκος* καλεῖται ὁ κείρων τὰ αἰγοπρόβατα. Γιάννη Μαυρακάκη, Ποιμενικά δυτικῆς Κρήτης, 81.

⁷ Γεωπονικά, 18,1,6.

⁸ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1848,45.

⁹ Κ. Ἡλιοπούλου, Ποιμενικά Ἡλείας (Λαογραφ., 12,274).

¹⁰ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1848,45.

¹¹ Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques, III, 77. Πβ. καὶ Α. Κοραῖ, Ἀτακτα, 1,238.

Τοιαῦται δ' αἶγες θὰ ἦσαν αἱ νῦν ἐν Κύπρῳ λεγόμεναι μεταξομάλισσαι, ὧν τὸ ἔριον ὄντως ὁμοιάζει πρὸς κλωστὰς μεταξίνας¹.

Παρατηρητέον δ' ὅτι τὸ ἔριον τῶν προβάτων δὲν πίπτει εἰς ὠρισμένην ἐποχὴν, ὡς θέλει ὁ ἱεράρχης, ἀλλ' ὅταν τὰ πρόβατα ἀσθενήσωσιν.

Οἱ ποιμένες, διὰ τὰ ἀποκτήσωσι πολλὰ καὶ καλὰ αἰγοπρόβατα, ἐλάμβανον ἰδιαίτερον πρόνοιαν διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἐπιβητόρων κριῶν ἢ τράγων. Ἐξέλεγον λοιπόν, πρὸς ὄχειαν, τράγους μὲν μεγάλους καὶ ἰσχυρὰ ἰσχία ἔχοντας καὶ δασύτριχας ὀχεύοντας κατὰ τὸ πρὸ τῶν χειμερινῶν τροπῶν διάστημα², κριοὺς δὲ ἡλικίας ἀπὸ δύο μέχρις ὀκτῶ ἐτῶν, τοὺς ὁποίους ἐχώριζον τῶν ἀμνάδων δύο μῆνας πρὸς τῆς ὀχείας, δαψιλῶς αὐτοὺς τρέφοντες³.

Οἱ ἐπιθυμοῦντες ἐκ τῶν ποιμένων νὰ γεννηθῶσιν ἄρρενα πρόβατα πλείονα τῶν θηλέων, παλαιὰν ἀκολουθοῦντες παράδοσιν, ἐφρόντιζον, ἵνα ἡ ὄχεια γίνεται ἐν εὐδίῳ ἡμέρᾳ, τῆς ποιμνης νεομένης εἰς μέρη ἀπέναντι βορείου ἀνέμου κείμενα, οἱ δὲ προτιμῶντες τὰ θήλεα ἐφρόντιζον νὰ πνέη νότιος ἄνεμος ὀπισθεν τῶν ἐπιβαινόντων⁴.

Πρὸς ἀρρενογονίαν ἐπ' ἴσης, κατὰ ἀρχαίαν παράδοσιν, συντελεστικὸν ἐθεώρουν τὸ νὰ δέσῃ τις, πρὸ τῆς ὀχείας, τοῦ ζώου τὸν ἀριστερὸν ὄρχιν, ὡς πρὸς θηλυγονίαν τὸν δεξιόν⁵. Ὅρα δ' ὅτι, πρὸς εὐδοκίμησιν τῆς ποιμνης, καλούμενοι ἱερεῖς, ἀνεγίνωσκον τὴν ἐν τῷ εἰχολογίῳ εἰχὴν «εἰς τὸ εὐλογῆσαι ποιμνην»⁶.

Τὰ αἰγοπρόβατα θὰ διηροῦντο κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους εἰς *στεῖρα* καὶ *ἔγγαλα*. Τοῦτο συμπεραίνω ἐκ τοῦ ἐξῆς⁷ ὅτι σήμερον ἐν Κρήτῃ ἔγγαλα, μὲ λέξιν βέβαια ὄχι νεοελληνικὴν, λέγονται τὰ γαλακτοτροφοῦντα καὶ ἀμελγόμενα πρόβατα ἢ αἰγίδια, ὧν ὁ ποιμὴν λέγεται *ἔγγαλονόμος*⁸, ἐν μεσαιωνικῷ δὲ συμφωνητικῷ δύο ποιμένων ἀναφέρεται ἡ *ἔγγαλία*, ἡ συνένωσις δῆλα δὴ τῶν ἐγγάλων δύο βοσκῶν πρὸς κοινὴν τυροκομίαν⁹.

Τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ κεφαλαίου ἄς κλείσωμεν μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι

¹ Κ. Χατζηγιάννου, Γεωργικά καὶ Ποιμενικά Κύπρου, Λαογραφ., 11,103.

² Γεωπονικά, 18,9,6,7.

³ Γεωπονικά, 18,3,1,2.

⁴ Γεωπονικά, 17,6,3' 18,3,6. Τὴν συνήθειαν ταύτην ἐφήρμοζον καὶ οἱ σύγχρονοι τοῦ Εὐσταθίου κατὰ τὰς μετὰ τῶν συζύγων των συνουσίας. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1205,42. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν γέννησιν καὶ τὴν βάπτισιν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 14,92.

⁵ Γεωπονικά, 18,3,7. Περὶ τούτου βλ. ὅσα λέγονται πλατύτερον ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 14,91,92.

⁶ G o a r, Εὐχολόγιον, 437.

⁷ Στ. Ξανθοσίδιδου, Ποιμενικά Κρήτης (Λεξικ. Ἀρχ., 5,271,271,317). Τοῦ αὐτοῦ, Οἰκογενειακὰ ὀνόματα Κρητῶν (Λεξικ. Ἀρχ., 6,330).

⁸ C u s a, I diplomí, 1,358.

αἱ τὸ πρῶτον γεννήσασαι ἀμνάδες ἢ αἶγες ἐλέγοντο *πρωτόγονοι*¹, νῦν *πρωτόγεννες*² ἢ ἐν Πόντῳ *πρωτογεννέτριαι*, τὰ δὲ πρωτότοκα ἀρνία ἢ ἐρίφια *πρωτογεννήματα*³ καὶ ὅτι, διὰ τὰ νὰ τραφῶσι καλῶς ταῦτα, οἱ βοσκοὶ δὲν ἤμελλον τὰς μητέρας τῶν δύο μῆνας μετὰ τὴν γέννησιν⁴, φροντίζοντες μετὰ τὸν θηλασμόν νὰ τὰ ἀπομακρύνωσιν, ἵνα μὴ συμπατηθῶσι⁵.

Η ΤΥΡΟΚΟΜΙΑ

Τὸ ἀσχολεῖσθαι περὶ τὴν παρασκευὴν τοῦ τυροῦ οἱ Βυζαντινοὶ ἐξέφραζον, ὡς καὶ οἱ νεώτεροι Ἑλληνας, διὰ τοῦ ῥήματος *τυροκομῶ*⁶. Ἴνα δ' ἀρχίσῃ ἡ τυροκομία, ἥτις συνήθως διενεργεῖται κατὰ τὸ ἀπὸ Ἀπριλίου μέχρι τέλους Αὐγούστου διάστημα, ἔπρεπε, φυσικὰ, νὰ ἀμεληθοῦν πρῶτον τὰ αἰγοπρόβατα.

Κατάλληλος λοιπὸν πρὸς ἀμελεῖν χρόνος ἦτο ἡ πρώτη καὶ ἡ ἐσπέρα⁷, τοῦτο δὲ γενικῶς, διότι ὅσον ἀπὸ τοῦ ἔαρος προὔχῳρουν πρὸς τὸ θέρος, θὰ ἐγένετο ἡ ἀμελεῖς μόνον ἄπαξ⁸.

Ἴνα δὲ ὡς πλεῖστον γάλα ἀποδίδωσι τὰ θρέμματα, οἱ βοσκοὶ ἀπέκλειον καὶ συνεκράτουν εἰς εἰδικὸν χῶρον τὰ νεογνά τῶν, ἵνα μὴ θηλάζωσι ταῦτα τὰς μητέρας τῶν⁹.

Ἐννοεῖται ὅτι ἕκαστος ποιμὴν ἐτυροκόμει μὲ τὸ γάλα τῶν ἰδίων προβάτων, τὸ ὁποῖον ἐνίοτε εὔρισκεν ὀλιγώτερον τοῦ προὔπολογιζομένου, καὶ τοῦτο, διότι ὁ *πιστικός* του, καταδολιευόμενος τὸν κύριόν του, κρύφα ἤμελεγε καὶ ἐπῳλεῖ τὸ γάλα τῶν ὧν ἐποίμαινε προβάτων¹⁰. Ἄν κρίνῃ τις

¹ Γεωπονικά, 18,3,8,10.

² Οὕτως ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Κρήτῃ. Στ. Ξανθοῦ δίδου, Ἐνθ' ἄν., 5,270 καὶ Κύπρῳ, Κ. Χατζηϊώανου, Ποιμενικά Κύπρου (Λαογραφ., 11,100). Ἡ πρωτόγεννη αἶξ ἐν Ρόδῳ λέγεται *ἀρκὰ* ἢ *ἀρκάρι* γίδι, ἢ *πρωτόγαλη*. Ἀναστασίου Βρόντη, Ἡ μελισσοκομία καὶ τὸ μαντρατόρεμα στὴ Ρόδο (Λαογραφ., 12,213,214),

³ Ἐύσταθίου, Παρεκβ., 449,12· 1625,29.

⁴ Γεωπονικά, 18,3,9.

⁵ Γεωπονικά, 18,3,8,10.

⁶ Ἐύσταθίου, Παρεκβ., 1625,12.

⁷ Ἐύσταθίου, Παρεκβ., 1255,12.

⁸ Ἐν Κρήτῃ τὸ ἀμελεῖν γίνεται ἀπὸ Μαρτίου μέχρις Ἰουλίου, δις τῆς ἡμέρας. Στ. Ξανθοῦ δίδου, Ἐνθ' ἄν., 5,316, ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου ὅμως καὶ πέραν ἄπαξ. Γιάννη Μαυρακάκη, Ποιμενικά δυτικῆς Κρήτης, 64. Ἐν τῷ νομῷ Λαρίσης τὰ πρόβατα κατὰ Ἀπρίλιον καὶ Μάιον ἀμελεῖνται τρις τῆς ἡμέρας, κατὰ Ἰούνιον καὶ Ἰούλιον δις καὶ κατ' Αὐγούστου ἄπαξ.

⁹ Χρυσόστομος, ΡΓ, 57,262. Τὴν πρᾶξιν ταύτην οἱ Κρηῖτες ἐκφράζουσι διὰ τοῦ *σακάζω* (=σηκάζω).

¹⁰ Νόμος γεωργικός, 2,4 (Ἀρμενόπ.).

ὅμως ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρου μνημονευθέντος ἐγγράφου παρεχομένης μαρτυρίας ὅτι δύο συνεταιριζόμενοι ποιμένες ὁμολογοῦσι νὰ μοιράζωνται τὴν *ἐγγαλίαν*, πρέπει νὰ δεχθῆ ὅτι καὶ τότε, ὡς καὶ σήμερον, ἐπεκράτει ἡ συνήθεια νὰ συνενώνωσι δύο βοσκοὶ τὰ ποιμνία των πρὸς συνεταιρικὴν τυροκομίαν. Τὸν τοιοῦτον συνεταιρισμὸν καλοῦσιν οἱ Κρήτες νῦν *κοινᾶτο* ἢ *κοιναῖτο* καὶ τοὺς συμμετέχοντας αὐτοῦ *κοινατόρας*¹, ἐν Ρόδῳ δὲ *ἀρκαύλας*², ἥτις λέξις ἐκ τοῦ ἄρχων καὶ αὐλή (= ποιμενικὴ μάνδρα) πιθανώτατα ἦτο καὶ Βυζαντινῆ.

Τὸ ἀμέλγειν τὰ πρόβατα ἐν τῇ ποιμενικῇ γλώσσῃ ἐξεφράζετο κοινῶς διὰ τοῦ ῥήματος *ἀμέλω* ἢ *ἀλέγω*, κατὰ τόπους δέ, ὡς ἐν Κύπρῳ, διὰ τοῦ *γαλεύω*³, τοῦ ἀμέλγοντος ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ λεγομένου *γαλευτηρᾶ*⁴.

Ἡμελγον δὲ τὸ γάλα ἐντὸς δοχείου εἴτε πηλίνου εἴτε ξυλίνου, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *ἀμολγός*⁵, πιθανῶς δὲ καὶ *γαλεύτα*, ἀφ' οὗ ἐν Βοῖα τῆς Καλαβρίας καὶ σήμερον λέγεται *γαλεύτα* (*gaddetta*)⁶, ἐν Κύπρῳ δὲ *γαλευτήριον*⁷, τοῦτο δὲ τὸ δοχεῖον θὰ ἐννοῆ καὶ ὁ Χρυσόστομος ὅταν ὁμιλῆ διὰ «τὴν κάδον τὴν ποιμαντικὴν»⁸ τὴν ἀντιστοιχοῦσαν σήμερον πρὸς τὴν ξυλίνην καρδάραν. Τὸ δοχεῖον τοῦτο κατὰ τὸ ἀμελγμα χρησιμοποιοῦσι καὶ σήμερον οἱ ποιμένες καλοῦντες αὐτὸ *ἀλμεγὸν* ἐν Χίῳ, *ἀμουργὸν* ἐν Κάσῳ, Σύμῃ καὶ Τήλῳ, *ἀρμεγὸν* ἐν ταῖς Κυκλάσι, Καρπάθῳ, Κρήτῃ, Κῶ, Λέρῳ καὶ Ἡλείῳ⁹, *ἀμούρικι* ἐν Ρόδῳ¹⁰, *γαλευτήριον* ἐν Κύπρῳ¹¹ καὶ *ἀλμεχτέρ'* ἢ *ἀλμεχτερό* ἐν Πόντῳ.

Πῶς ἐγένετο ἡ τυροκομία δὲν μᾶς λέγουσι, δυστυχῶς, τὰ κείμενα πάντως, ἐξ ὧσων ἐκ τῶν ἀραιῶν πληροφοριῶν γνωρίζομεν, ἀφ' οὗ ἀφ' ἐσπέρας

¹ Στ. Ξανθοῦ διδίου, "Ἐνθ' ἀν.", 5, 275. Γιάννη Μαυραζάκη, Ποιμενικὰ δυτικῆς Κρήτης, 61 ἔξ.

² Ἄν. Βρόντη, Ἡμελισσοκομία καὶ τὸ μαντρατόρεμα στὴ Ρόδο (Λαογραφ., 12, 218).

³ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικ., 1, 36, 8 (Dawkins) καὶ μεσαιωνικὰ γλωσσάρια. Καὶ νῦν ἐν Κύπρῳ *γαλεύω*. Κ. Χατζηγιάννου, Γεωργικὰ καὶ ποιμενικὰ Κύπρου, Λαογραφ., 11, 101.

⁴ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, "Ἐνθ' ἀν.", 1, 398, 23. Νῦν ἐν Κύπρῳ ὁ *γαλευτηρᾶς* λέγεται *γαλευτής*. Κ. Χατζηγιάννου, "Ἐνθ' ἀν.", 11, 104.

⁵ ΜΕ, 86, 11.

⁶ G. Rohlf, La terminologia pastorale di Bova, 285. Νῦν ἐν Κρήτῃ *γαλεύτα* λέγεται ἀπλωτῆ λεκάνη ἐν ἣ κενώνουσι τὸ θερμανθὲν γάλα, διὰ νὰ σχηματισθῆ ὁ ἐπίταγος. Στ. Ξανθοῦ διδίου, "Ἐνθ' ἀν.", 5, 280.

⁷ Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικ., 1, 36, 8 (Dawkins). Ἐν μεσαιωνικῷ λεξικῷ ἀναγνωσκόμεν' ἀγγεῖον χωριάτικον μέσα εἰς τὸ ὁποῖον *γαλεύουσι*, ἦγον *γαλευτήριον*.

⁸ ΡG, 54, 426.

⁹ Βλ. τὸ ἄρθρον *ἀρμεγός* ἐν τῷ ἱστορικῷ λεξικῷ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς.

¹⁰ Ἄναστ. Βρόντη, "Ἐνθ' ἀν.", 12, 216.

¹¹ Κ. Χατζηγιάννου, "Ἐνθ' ἀν.", 11, 106.

ἐθέρμαινον τὸ γάλα, τὸ ἄφινον μέχρι τῆς ἐπομένης πρωΐας, ὁπότε ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας του ἐσχηματίζετο ἐπίπαγος, ὅστις ἐλέγετο *ἄνθη*¹, πιθανώτατα δὲ καὶ *γραῖα*, ἀφ' οὗ γραῦν τὸν ἐκάλουν οἱ ἀρχαῖοι, *γραῖαν* δὲ τὸν ὀνομάζουσαν οἱ Ρόδιοι².

Τὸ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιπάγου γάλα ἔθετον καὶ πάλιν τὴν ἐπομένην πρωτὶ ἐντὸς λέβητος καί, ἀφ' οὗ πρότερον τὸ διήθουν δι' ἀραιοῦ ὑφάσματος, ἵνα ἀφαιρέσῃ τὰς ἐμπεριεχομένας τρίχας³ ἢ τὸ διεπέρων διὰ τοῦ φυτοῦ ἀμπελοκάροπου ἢ ὀμφαλοκάροπου⁴, ἔλαφρῶς τὸ ἐθέρμαινον, ἔρριπτον ἐντὸς αὐτοῦ τὸ πηκτὸν γαλάκτωμα ἐκ τοῦ στομάχου γαλαθηνοῦ ἀρνίου ἢ ἐριφίου, οὕτω δ' ἐπήρχετο ἢ πῆξις. Ἐντεῦθεν τὸ πῆσσω τὸν τυρὸν ἢ τὸ γάλα συνωνύμει τῷ τυροκομῶ⁵.

Ἐλέγετο δ' ὁ στόμαχος οὗτος μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ γαλακτώματος *πυτία*⁶, πρὸς δέ, κατὰ τόπους, καὶ *ταμίσιον*⁷, οὕτω σήμερον ἀκόμη ἐν Βονα τῆς Καλαβρίας καλούμενος⁸.

Ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικῷ ἀναγινώσκομεν ὁπὸς τὸ γαλακτῶδες τῆς συκῆς καὶ ἡ πυτία, ἢ *ῶ χρωῖνται τινες ἀντὶ πυτίας*⁹.

Ἄλλοθεν γνωρίζομεν ὅτι οἱ ποιμένες ἔψησον τὸ γάλα ἐμβάλλοντες εἰς αὐτὸ πεφρυγμένον ἄλας ἢ ὀπὸν συκῆς ἢ τὰ ἀπαλὰ κλωνάρια ἢ φύλλα αὐτῆς¹⁰. Ἴσως δὲ καὶ τότε, ὅπως καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ¹¹, ὡς πυτίαν νὰ μετεχειρί-

¹ Σχολιαστ., Ἀριστοφ. Πλουτ., 1206.

² Ἀναστ. Βρόντη, Ἐνθ' ἄν., 12,217,229. Ἡ γραῦς λέγεται νῦν ἐν Κύπρῳ καὶ Κρήτῃ τούτα, ἐξ αὐτῆς δὲ κατασκευάζεται τὸ *ἀδόγαλο*.

³ Τὸ παννίον τοῦτο νῦν ἐν Κρήτῃ καλεῖται *κνησορόπαννον* ἢ *σειροπάννιον* (Στ. Ξανθοῦ διδου, Ἐνθ' ἄν., 5,280,318), *ισανίηλα* ἐν Ἡλιδι (Κ. Ἡλιοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ἡλείας (Λαογραφ., 12,265) καὶ *κουλιαστήριον* ἐν Κύπρῳ (Κ. Χατζηϊωάννου, Ποιμενικά Κύπρου, Λαογραφ., 11,105).

⁴ Διοσκοροῖδου, Περὶ ἕλης ἰατρικῆς, 3,90 (Wellmann).

⁵ I. Τζετέζου, Σχόλια εἰς Λυκόφρονα, στίχ. 108. Σήμερον ἐν Βονα τῆς κάτω Ἰταλίας τὸ τυροκομῶ λέγεται πῆσσω (G. Rohlf s, La terminologia pastorale di Bona, 292), ἐν Κρήτῃ πῆσσω τὸ γάλα (Στ. Ξανθοῦ διδου, Ἐνθ' ἄν., 5,278) καὶ ἐν Ἡλιδι πῆσσω τὸ γάλα (Κ. Ἡλιοπούλου, Ἐνθ' ἄν., 12,263).

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγ., 1,6,48 (118,28· Stählin). Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37,600. Καισάριος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὁμαίμων, PG, 38,1081. Γεωπονικά, 18,19,1. Λεξικ. Φωτίου καὶ Ζωναρᾶ, ἐν λ. *πυτία* καὶ *λεξικ. Ζωναρᾶ*, ἐν λ. *τάμιος*. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 619,41. Ἡ πυτία, οὗτος ἦδη ἀπὸ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων ὀνομαζομένη, λέγεται νῦν ἐν Κρήτῃ *ἀγαστέρα*, αὐτόθι δὲ καὶ ἐν Σύμῃ καὶ Αἰῶν *μαγιά*.

⁷ CGI., 3,315,14.

⁸ G. Rohlf s, La terminologia pastorale di Bona, 293.

⁹ Λεξικ. Ζωναρᾶ, ἐν λ. ὀπὸς.

¹⁰ Γεωπονικά, 18,19,2. Ὅμοιος ἐν τοῖς γεωπονικοῖς (18,12,2) ἀναγινώσκομεν γάλα· ἐπὶ πυρὸς χλιαινόμενον καὶ κλάδῳ συκῆς κινούμενον πῆγνυται.

¹¹ Στ. Ξανθοῦ διδου, Ποιμενικά Κρήτης (Λεξικ. Ἀρχ., 5,280).

ζοντο τὴν νῦν λεγομένην *πρωτόγαλην*, ἤτοι τὸ μετὰ τὴν γέννησιν ἐκ τῶν μαστῶν τοῦ ζώου ἐξερχόμενον πρῶτον γάλα.

Παρὰ Ἰ. Τζέτζη ἀναγινώσκομεν· εἴτ' οὖν ἀπὸ τοῦ γάλακτος, ὅπερ τυροποιῶμεν κυκῶντες καὶ συστρέφοντες, πηγγύντες τε πυτιάις¹. Διὰ τῆς φρ. κυκῶντες καὶ συστρέφοντες θὰ ἐννοεῖται ἀσφαλῶς ἢ μετὰ τὴν ἐπίρριψιν τῆς πυτίας ἀνατάραξις τοῦ ἐντὸς τοῦ τυροκομικοῦ λέβητος γάλακτος, ἵνα γίνῃ πλήρης ἢ ἀνάμειξις καὶ ταχύτερα ἢ πῆξις, ἣτις ἐννοεῖται καὶ σήμερον γίνεται διὰ ξυλίνου μακροῦ κοχλιαρίου ἢ ξυλίνης ράβδου, ἣτις ἐν Κρήτῃ μὲν καὶ Ρόδῳ καλεῖται *ταράχης*², *κόννουθρον* δὲ (=κίνηθρον) καὶ *πητερόν* ἐν Χίῳ³.

*Τὸ μετὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ μαλακοῦ τυροῦ ἐντὸς τοῦ λέβητος παραμένον ὑγρὸν ἐκαλεῖτο *ὄρος* ἢ *οὐρός*, ὡς καὶ σήμερον⁴, τοῦτο δ' ἀπετέλει ἐν τῶν ποτῶν τῶν ποιμένων⁵, οἵτινες ἔπινον προσέτι καὶ *μελίγαλα*, ἀποστίβοντες ἐντὸς τοῦ γάλακτος κηρία τῶν μελισσῶν⁶.

Τὴν ζύμην τοῦ τυροῦ, ἀφ' οὗ κατεστάλαξεν, ἐτοποθέτουσιν οἱ τυροκόμοι ἐντὸς τυροφόρων δοχείων, τὰ ὅποια χαρακτηρίζονται ὡς *κάλαθοι* ἢ *καλαθίσκοι*⁷. Τὰ δοχεῖα ταῦτα ἐκάλουν καὶ μὲ τὸν ἀρχαῖον ὄρον *ταλάρους*—Γρηγόριος ὁ Θεολόγος τοὺς ὀνομάζει καὶ *πλεκτοὺς ταλάρους*⁸—ἀλλὰ καὶ κοινότερον *τυροβόλια*⁹, πιθανώτατα δὲ καὶ *τυπία*· συμπεραίνω δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι καὶ σήμερον, κατὰ τόπους, οὔτοι *τουπιά* καλοῦνται, οἱ δὲ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι περὶ μαλακοῦ τυροῦ, ὅστις «τοῦ καλάθου τὸν *τύπον* ἀναδέχεται»¹⁰ ἢ «τοῦ ταλάρου τὸν *τύπον* λαμβάνει»¹¹.

Τὰ δοχεῖα ταῦτα καὶ σήμερον καλοῦνται *τυροβόλια* καὶ *τουπιά*¹², *τυρικά* ἢ *ταράλια*, ἤτοι *τάλαρια*, ἐν Ρόδῳ¹³, *τάλαρια* ἐν Στερεῇ Ἑλλάδι καὶ Κύ-

¹ Ἰ. Τζέτζου, Χιλιάδες χιλ., 8η ἱστορ. 285, στίχ. 894.

² Στ. Ξανθοῦ δίδου, "Ἐνθ' ἀν., 5, 281. Ἄναστ. Βρόντη, Ἡ μελισσοκομία καὶ τὸ μαντρατόρεμα στὴ Ρόδο (Λαογραφ., 12, 218).

³ Γ. Μαδιᾶ, Οἱ ποιμένες ἐν Καρδαμύλοις (Λαογραφ., 6, 256).

⁴ Ὁ τύπος οὐρός ἐν Κύπρῳ καὶ νουρός. Ὡς *ιγνή* ἐν τῷ χωρίῳ Cardeto τῆς Βονα. G. Rohlf, "Ἐνθ' ἀν., 292).

⁵ Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1625, 63. Καὶ σήμερον πίνουσι τὸν ὄρον ὡς δροισιτικὸν ποτὸν. Φ. Κουκουλέ, Προδρομία λαογραφικὰ ζητήματα (Λαογραφ., 5, 314).

⁶ Χορικίου [Βασιλάκη], Τίνας ἂν εἶποι λόγους ποιμὴν ἐκ σφοδρότερου χειμῶνος ἔαρὸς ἐπιλάμπαντος (Μαί, Spicilegium Romanum, 5, 415).

⁷ Κοσμᾶς Ἱεροσολυμίτης, PG, 38, 525. Εὐσταθίου, Παρεκβ., 1625, 13.

⁸ PG, 37, 1510. Νῦν ἐν Ἰωαννίνοις, Σκοπέλῳ καὶ Στερεῇ Ἑλλάδι τάλαρος λέγεται ξυλίνος κάδος ἐν ᾧ ἀποθέτουσι τεμάχια τυροῦ. Βλ. καὶ Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, 149.

⁹ Σχολιαστ. Θεοκρίτου, 2, 37. Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Βατράχ. 560, 568.

¹⁰ Κοσμᾶς Ἱεροσολυμίτης, "Ἐνθ' ἀν.

¹¹ Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 37, 1369.

¹² Ἐν Κρήτῃ, Στ. Ξανθοῦ δίδου, Ποιμενικά Κρήτης (Λεξικ. Ἀρχ., 5, 282).

¹³ Ἄναστ. Βρόντη, "Ἐνθ' ἀν., 12, 217, 218.

πρω¹, *ταλαρίδες* ἐν Βονα τῆς κάτω Ἰταλίας² καὶ κατασκευάζονται, ὡς καὶ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, ἐκ βρούλλων ἢ εὐλγυίστων βεργίων.

Περὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν τοῦ τυροῦ τότε ἐλαχίστας μαρτυρίας παρέχουσι τὰ κείμενα. Ὁ τυρός, κατασκευαζόμενος ἐκ γάλακτος προβείου, αἰγείου ἢ βοείου³, ἦτο ἢ μαλακὸς ἢ σκληρός, κυκλικὸν ὁ τελευταῖος ἔχων σχῆμα⁴.

Τὸν μαλακὸν τυρόν, λευκὸν διαφυλάττοντες, ἔκοπτον εἰς τεμάχια καὶ ἐνέβαλλον μετὰ ἄλλης εἰς πῆλινα ἢ ξύλινα δοχεῖα, τὰ ὁποῖα ἴσως καὶ τότε, ὅπως καὶ σήμερον, νὰ ὀνομάζοντο *τάλαροι*⁵.

Ἡ μνεία ἔπειτα τοῦ *ἀποτύρου*⁶ μᾶς δίδει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι τότε κατασκευάζον καὶ τὸν *μυζήθραν* (ζύμη-ζυμήθρα-μυζήθρα), περὶ ἧς ἄλλως τε ἔχομεν καὶ ὀρισμένας μαρτυρίας⁷ καὶ ἦν ὑποδηλοῖ καὶ τὸ μνημονευόμενον *τρομούζηθρον*⁸, τὸ ὁποῖον, περιφερόμενον σήμερον ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐν κάτω Ἰταλίᾳ Βονα, δηλοῖ τυρόν χειρίστης ποιότητος⁹, ἄγνωστον ἂν ἦτο τὸ αὐτὸ μὲ τὸν ἐπ' ἴσης χειρίστης ποιότητος τυρόν, τὸ *ἀσβετότυρον*¹⁰.

Τέλος ἐκ τῶν κατὰ τόπους κατασκευαζομένων τυρῶν, ἔξ οὗ ἐμφαίνεται καὶ ἡ ἀκμὴ ἐν αὐτοῖς τῆς τυροκομίας, ἀναφέρεται ὁ Κρητικὸς¹¹ καὶ ὁ τῆς Παφλαγονίας, ὃν ἐξαπακτῆριζον τὰ ἐκ τῆς ἀτμηλοῦς συμπίξεως πολλὰ ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ κενά¹².

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

¹ Α. Σακελλάριου, Τὰ Κυπριακά, 2,817. Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, 149.

² G. Rohlf, "Ενθ' ἄν., 289.

³ Βλ. τὸ περὶ προσφαγίων καὶ τυροῦ τμήμα τοῦ περὶ τροφῶν καὶ ποτῶν κεφαλαίου ἐν Ἐπειτ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 17,6 ἐξ. Σ. Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos, 297.

⁴ Κωνσταντίνου Μανασσή, Σύνοψις χρονική, 6,55. Σ. Παπαδημητρίου, "Ενθ' ἄν.

⁵ Γεωπονικά, 18,19,7. *Τάλαρος* ἢ *τάλαρος* ἐν Στερεῇ Ἑλλάδι, Αἰτωλίᾳ, Ἡπειρῷ καὶ Σκοπέλῳ λέγεται ξύλινος κάδος ὕψους ἐνὸς μέτρου ἐν ᾧ τοποθετοῦσι τὸν νοπὸν τυρόν.

⁶ Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques, III, 182. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινων ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία, Ἐπειτ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ., 5,3 καὶ 4. Τὸ ἀπότυρον εἶναι ὁ ἀνήθις τυρός τοῦ Ἅουχίου.

⁷ Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. μυζήθρα.

⁸ Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασπατέρος Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου (Νέος Ἑλλην. 1,412). Στέφανος Σαχλίκης, στίχ. 163 (Παπαδημητρίου).

⁹ G. Rohlf, "Ενθ' ἄν., 293 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Etymologisches Wörterbuch, 260 ἐνθα τὸ αὐτὸ καὶ *τιρομιζαρο* καλεῖται (=τυροζύμαρο). Ἡ λ. ὅμως φερομένη ἐν παροιμίᾳ ἐν ἧ λέγεται ὅτι ὁ βοσκὸς ἐνθυμεῖται τὸ τυρομούζηθρόν του, πιθανῶς νὰ σημαίη ἀπλῶς τὸ τυρὶ καὶ τὴν μυζήθραν του.

¹⁰ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη, 199,19' 661,3.

¹¹ Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques, III, 181.

¹² Kurtz-Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, 2,238,15.